

ФОНЕТИКА

Зоя Дудник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АРТИКУЛЯЦІЙНА ЗВИЧКА ЯК КУЛЬТУРНО-ЕТНІЧНИЙ ІДЕНТИФІКАТОР

Стаття присвячена дослідженню параметрів артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатора мовців. Порівнюються артикуляційні сценарії українського та російського мовлення.

Ключові слова: артикуляційна звичка, артикуляційний жест, сценарій, звукосполучення CV.

Інколи навіть серед наукової еліти побутує думка, що з погляду фонетичної якості звуки різних мов подібні і найбільше, що відрізняє мову від мови, – це інтонація. Серед прихильників такого погляду зустрічаються й філологи.

Провідний український фонетист-експериментатор Ніна Іванівна Тоцька згадувала якось у приватній бесіді про ті часи (а це не такі далекі від нас 60–70-ті), коли було важко довести своїм колегам, що звукотипи української мови мають свою власну артикуляційно-акустичну специфіку. Однак вона довела це на матеріалі дослідження голосних [4]. Часи змінилися. Тепер в Україні не тільки вивчають суттєві артикуляційно-слухові відмінності між вимовою українських [и], [а], [о] та російських [ы], [а], [о], між [ч], [з] та [ч'] [г] тощо, а буває обирають їх об'єктом політичного дискурсу. І хоча фонетична рефлексія не властива пересічному мовцеві в Україні, мовне чуття й мовний досвід дозволяють відрізнити природну українську вимову від вимови неофітів.

Досліджуючи цю властивість мовної свідомості, автор публікації зістала разом зі студентами реалізацію двох вимовних стилів за матеріалами акустичних записів українського та російського мовлення, а саме, стилю повсякденного спілкування та виразного мовлення з увагою до предмета розмови. Було з'ясовано, що в обох стилях та в обох мовах набутий автоматизм щодо здійснення артикуляційних зусиль в цілому зберігає свій вплив на реалізацію процесів фонетичного відтворення, зокрема коартикуляційних. Зміни у стилі повсякденного спілкування мають місце більшою мірою в перерозподілі кількості елементів та якості їхньої реалізації, тобто стосуються структури слова і не зачіпають процесу здійснення його динаміки. Така послідовна типологічна організація вимовних зусиль виступає не лише як критерій внутрішньомовної норми, а й слугує для мовної свідомості засобом ідентифікації "чужих" навичок у

рідній мові (зокрема російської вимовної норми в українській вимові). Іншими словами, у такий спосіб оцінюється ступінь спорідненості або відчуженості мовного досвіду. Сам мовець, який опановує артикуляційну базу іншого мовлення, навіть знаючи орфоепічні правила, може некоректно застосовувати отримані знання про вимову як в силу переважання в його досвіді іншої системи навичок, так і внаслідок нерозуміння дії мало помітних, але регулярних для даного мовного колективу чинників, що не потрапили в поле системного наукового розгляду. Таким малодослідженим явищем, пов'язаним із автоматизованим породженням мовленнєвої структури є артикуляційна звичка, яку можна вважати одним із культурно-етнічних ідентифікаторів мови й самого мовця [3, с. 216]. Адже в її основі лежить динамічний стереотип артикуляційної дії, вихований в онтогенезі як конкретно мовний досвід.

Культурно-етнічний потенціал носіїв мови розкривається через мовленнєву діяльність. Однак є необхідність розрізняти у мовній діяльності властивості, вилучені із сукупності ознак як результат функціонування, та властивості їх реалізації як процес, на що свого часу вказував В. фон Гумбольдт [1, с. 78, 82]. З погляду наукового синтезу онтологічних аспектів функціонування і породження можна суттєво (функціонально значуще) і сутнісне (актуалізоване в процесі породження) розглядати як важливі компоненти мовленнєвого вияву.

Суттєвою рисою породження є технічне вміння (термін Е. Косеріу), яке зазвичай прийнято розглядати через орфоепічні особливості мовлення, через фонетичний інвентар і фонологічне навантаження, що піддаються свідомому спостереженню. Проте не менш важливою сутнісною рисою породження є вимовні автоматизми, які діють у процесі безпосередньої реалізації технічного вміння. Такі автоматизми активізуються під час виконання сценаріїв для найменших вимовних зусиль (переходів від однієї фонетичної якості до наступної) і сценаріїв їх поєднання у фонетико-смыслові цілісності, зокрема, у фонетичні слова і синтагми. У цьому процесі діють такі ознаки ідентифікації артикуляційної звички, які виходять за межі системномовних фонетичних категорій, але інтуїтивно відстежуються носіями мови як дотримання чи порушення норми. У зарубіжній лінгвістиці, зокрема у моторній теорії мови ці рухові автоматизми, організовані повторюваною активністю органів мовлення, називають артикуляторними жестами (*articulatory gestures*) [5], жестовою партитурою, або сценарієм (*gestural score, dynamic articulatory Scenario*) [7].

Постає питання про те, які ознаки слід брати до уваги: технічне вміння, чи фонетичний автоматизм. Адже це буде різний матеріал для спостереження.

На наш погляд, варто враховувати, що артикуляційні звички, з одного боку, корелюють із системномовними категоріями фонетики і знаходять певні узагальнення як функціонально важлива сукупність ознак, з другого боку, артикуляційні звички є проявом автоматизмів, які належать процесу породження. Отже, говорячи про артикуляційну звичку, вважаємо її своєрідною ланкою, що поєднує в єдиному реальній мовленнєвій діяльності онтологічні аспекти функціонування й породження.

Першочерговий етап для методики навчання мови й фонетичного аналізу становить опис звичних артикуляційних дій та зусиль, які послідовно в часі втілюють плинні координаційні налаштування органів і зон мовного апарату, підпорядковуючись поточним виконавчим намірам мовця. Загалом мовленнєва дія є тим об'єктом лінгвістичної уваги, який знаходиться на межі переходу суб'єктивного (потенційного) в об'єктивне (реалізоване у мовленні). Позаяк намір спричинює виконання. З методичного ж досвіду постановки вимови відомо, що правильній вимові заважають не стільки неспроможність учня чи студента вимовляти коректно, скільки "тенета" усталених намірів, перенесені з рідного мовлення на інше.

У плані виконання артикуляційна звичка являє собою *фонетичний автоматизм*, або сценарій, підпорядкований загальним психофізіологічним законам рухової активності, з одного боку, та усталеному способу сприйняття міжіндивідуальної мовленнєвої комунікації мовця, – з другого. Саме в плані виконання (аспект породження) "влада матерії, яка набула форми" [1, с. 89, 98], формує навички вимови й сприйняття. Так, коли ми чуємо, як носій української мови говорить російською, миттєво відзначаємо ряд особливостей, укорінених подібно диханню в його мовлення, які відрізняють його від російськомовного носія.

Проте чимало з цих відмінностей, які фіксує вухо, не лише наївний носій мови, а й лінгвіст не в змозі чітко усвідомити та описати.

Прихованість фонетичного автоматизму для одномовної свідомості ускладнює метамовну оцінку й диференціацію носієм динамічної актуалізації фонетичної матерії свого рідного мовлення. Логічний шлях подолання цієї проблеми був запропонований наприкінці XIX – на початку XX століття І. Бодуеном де Куртене, О. Томсоном, В. Богородицьким. Видатні вчені спиралися у своїх методичних підходах (як до навчання мови, так і до її лінгвістичного вивчення) на ідею про обов'язкове порівняння явищ однієї системи мовлення з явищами іншої, що й може служити підставою для з'ясування фонетичної типології однієї чи кількох мов, а у випадку з артикуляційною звичкою – для встановлення типології вимовних сценаріїв, що здійснюються автоматично.

Практика порівняння української мови з російською та навпаки (коли еталоном є перша або друга) має давні традиції, проте більшою мірою

стосується явищ інтерференції фонемного інвентарю двох близькоспоріднених мов. У процесі вивчення фонетичного "коріння", тобто мовленнєвої типології, до уваги беруться ідеалізовані уявлення про норму вживання функціонально навантажених елементів, до того ж пропущені через концептуальні фільтри певної фонетичної школи. За такого нормоцентричного підходу фонетичні особливості реалізації артикуляційних сценаріїв залишаються за межами аналізу. Інколи зредукований до процедурних абстракцій, цей підхід, може констатувати лише розбіжності в інвентарі фонем та окремі відмінності у вимові звукотипів. Такий обмежений аналіз фонетичної системи зумовлений можливостями спостереження функціонального аспекту. Він недооцінює вагомість аспекту породження для функціонування й розвитку фонетичної системи. Урешті, йдеться про те, що в межах опису артикуляційної звички виховані артикуляційні роботи та їх перебіг (динаміка) можуть слугувати матеріалом для вивчення ідіоетнічних характеристик мовлення у разі, якщо це забезпечує технічна база та інструментальний прийом дослідження. Отже, аспект породження є базовим для вивчення артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатору мови.

Фонетична типологія артикуляційної звички та її ідіоетнічний потенціал на рівні породження закладаються як в цільовому артикуляційному зусиллі (асоціюється з якістю та інвентарною одиницею фонетичного рівня), так і в найдрібнішому динамічному сценарії вимовної дії – синтагматичному поєднанні двох цільових зусиль.

Для опису артикуляційної звички в конкретному цільовому артикуляційному зусиллі доцільно брати координаційну взаємодію трьох субстанційних механізмів: артикуляції, фонації, ініціації [6, с. 119–134], а матеріалом для опису найдрібніших автоматизмів перебігу артикуляційних дій – чотири типи простої сполучуваності CV, CC, VC, VV (де C – приголосний; V – голосний).

У статті подано зіставний аналіз найуживанішого типу сполучуваності CV, тобто приголосного з голосним в ознаках координації субстанційних механізмів. Для цього з різноманітних структур складу в українському та російському поетичних текстах, що склалися кожний з 10 тис. фонетичних слів було вилучено близько 24 000 сполучень CV і здійснено аналіз за розподілом на частотній шкалі зазначених субстанційних характеристик. Наприклад, із фонетично посеgmentованого тексту (наводиться уривок із вірша Ліни Костенко) **ве-чір-неє со́н-це # дя-ку-ю # за-де́нь # ве-чір-неє со́н-це # дя-ку-ю за-вто́-му # за-ти́х лі-сі́в # про-сві-тле-ний # е-де́м # і-за-во-ло́-шку # вжи́-ті # зо-ло-то́-му**¹, де знак # використано

¹ Синтагматично-фразова сегментація тут не подається.

на позначення паузи, були вибрані такі підкреслені сполучення CV: [в^е], [ч'і], [н'е], [с'о], [це], [д'а], [к'оу] [й'оу] та подібні.

Загальна кількість різновидів сполучень CV, що зустрілася в аналізованих текстових масивах, становить для українського матеріалу – 151, а для російського – 159. Оцінюючи розподіл навантаження за субстанційними механізмами координації на шкалі частотності з урахуванням асиміляційних процесів, в кожному списку автором було виділено з найчастотніших (які мають тенденцію виконуватися автоматично) найбільш однорідні сполучення за характером поєднання координаційних зусиль. В українському мовленні ними виявилися такі CV: 1. [н^а] – 729; 2. [в'і] – 585; 3. [ли] – 583; 4. [йа] – 570; 5. [р'о] – 561; 6. [н'і] – 560; 7. [н^е] – 519. Ці сполучення становлять 17 % від усієї кількості CV. У російському мовленні маємо такі сполучення CV: 1. [ва] – 1146; 2. [н^а] – 1009; 3. [н'й] – 783; 4. [ка] – 756; 5. [та] – 742; 6. [па] – 735; 7. [л'и] – 730; 8. [ла] – 699. 26 % від усієї кількості сполучень.

У чому ж полягає однорідність кожної групи сполучень CV. Так, в українському мовленні початкові позиції щодо частотності займають лише CV із сонантними приголосними, а серед голосних маємо п'ять (крім [у]). У російському мовленні початкові позиції займають сонанти, глухі приголосні (крім африкат) та один дзвінкий [в], натомість з-поміж голосних у перших позиціях переважають лише [а] та [і]. Якщо оцінити ці сполучення за субстанційними механізмами, то в українському списку переважає фонаційна спорідненість зусиль (один сильний сонорний режим заступає інший), а в російському списку фонаційні режими різняться, має місце й шумовий режим (імпульсний вибух після зімкнення глухих приголосних), натомість спорідненість зусиль за формою та локалізацією язика, тобто гомоорганність, характеризує механізм артикуляції. Артикуляція оцінювалася за класифікацією укладів язика [2, с. 18]. Отже, визначальне вимовне зусилля, що характеризує артикуляційну звичку в українському мовленні, – це інтеграція голосових режимів фонації; артикуляційну звичку в російському мовленні характеризує узгодженість укладів язика, тобто домінування механізму артикуляції. Механізм ініціації відіграє в обох мовах роль підтримки цих провідних тенденцій: в українському списку немає жодного зімкненого приголосного, а цим зберігається рівень синергетичного голосового напруження. У російському мовленні голосова робота не домінує, всі три глухі приголосні [к], [т], [п] – зімкнені, однак для язика виявляються важливими тотожні чи подібні форми та локалізації зусиль, що дозволяє легше та швидше переходити від одного артикуляційного зусилля до іншого.

Ці специфічні типологічні характеристики складають не лише тло складометричної організації українського та акцентноритмічної організа-

ції російського мовлення, а й відповідають співучому, урівноваженому характеру українського мовлення і жвавому, компресованому й економному характеру російського мовлення.

З поданого матеріалу можна поки що зробити висновок про те, що наведені фонетичні особливості дійсно пов'язані з культурно-етнічною специфікою, характером народу; що необхідно ширше вивчати мовний досвід етносу в його реальних параметрах, як це започаткував для мов Сибірського й суміжних регіонів В. Наделяєв; що в методиках навчання мови варто звернутися до такої надзвичайно важливої категорії мовного буття, як артикуляційна звичка.

Свідомого ставлення до культурно-етнічних ідентифікаторів потребує ситуація функціонування української мови в російськомовному або англомовному оточенні. Адже суржик (не інтерференція) розквітає тоді, коли такі ідентифікатори навмисно знівельовані або не сприймаються як потенціал мовного досвіду.

1. Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
2. Скалозуб Л. Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – К., 1980.
3. Томсон А. И. Общее языковедение. – Одесса, 1910.
4. Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. К., 1973; Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови // Мовознавство, 1983. – № 5.– С. 16–23.
5. Browman C., Goldstein L. Towards an articulatory phonology. – Cambridge, 1986. – P. 219–252.
6. Ladefoged P. A Course in Phonetics (second ed.). – San Diego; Toronto, 1982.
7. Tatham M. Dynamic Articulatory Phonology and the Supervision of Speech Production. – http://www.morton-tatham.co.uk/publications/from_1995/Tatham_1995a.pdf.

Стаття посвящена дослідженню параметрів артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатора. Сравниваются артикуляционные сценарии украинской и русской речи.

Ключевые слова: артикуляционная привычка, артикуляционный жест, сценарий, звукосочетание CV.

The article is devoted to investigation of articulatory skill features as cultural and ethnic identifier for speakers. The articulatory scenarios of Ukrainian and Russian speech are compared in it.

Key words: articulatory skill, articulatory gesture, scenario, sound chain CV.